

The Metaphysics of Prayer Acceptance in Sadra's Philosophy

Faranak Bahmani¹ * Hakimeh Nazari²

1. Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Humanities, Yasuj University, Yasuj, Iran.
(fbahmani@mail.yu.ac.ir)
2. Master's Degree, Department of Kalam, Jāmi'ah al-Noor Specialized Seminary, Shiraz, Iran.
(nazarihakimeh95@gmail.com)

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Recived: 2025/5/26

Revised: 2025/10/9

Accepted: 2025/10/15

Cite this article:

Bahmani, F.,
Nazari, H. (2025).
"The Metaphysics of
Prayer Acceptance in
Sadra's Philosophy".
Ayeneh Marefat,
25(85),
109-132 (In Persian).

<https://doi.org/10.48308/jipt.2025.239560.1621>

ABSTRACT

The acceptance of prayer has long been a subject of inquiry in philosophy and theology, with the central question revolving around how prayer is realized and the possibility of its fulfillment from an metaphysical perspective. The necessity of this study stems from the fact that Sadrian philosophy, as a profound philosophical tradition with a thoroughly Metaphysical approach, can offer a novel and systematic understanding of this spiritual phenomenon and its conditions of realization. The research method is deductive and analytical, focusing on the analysis of four fundamental principles of Mulla Sadra's philosophy: the principality of existence, the gradation of existence, substantial motion, and the intensifying substantial motion of the soul, in order to elucidate the relationship between human existence, prayer, and the fulfillment of desires. The findings indicate that prayer is an metaphysical and graded process whose acceptance depends on the intensity of the soul's existence, the purity of intention, and the congruence of cause and effect. Furthermore, the substantial motion of the human soul serves as the groundwork for existential transformations and proximity to the divine essence, thereby facilitating the acceptance of prayer. Consequently, prayer, as an metaphysical process, must be examined within the framework of the causal system and existential hierarchies; thus, the acceptance of prayer is not solely dependent on divine will but also on the existential compatibility between the supplicant and the desired outcome. This study emphasizes the intimate connection between prayer and the gradual perfection of the human being.

Keywords: metaphysics, acceptance, prayer, Mulla Sadra's philosophy, substantial motion.

* Corresponding Author Email Address: fbahmani@mail.yu.ac.ir
DOI: <https://doi.org/10.48308/jipt.2025.239560.1621>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Extended Abstract

Introduction

The issue of the relationship with God is the most important question in all religions, since religiosity and faith are impossible without a meaningful connection with God. Prayer is one method of establishing this connection, formed as a sincere whisper between the servant and the Lord. Most believers seek a response to their prayers because receiving an answer indicates that their Lord has paid attention to them, and that they remain within the circle of God's beloved servants. This has driven humans to search for a method and spiritual path that brings them closer to divine acceptance and facilitates an understanding of the two-way connection. Mulla Sadra, with his profound philosophical innovations in metaphysics and the explanation of change in material entities through substantial motion, the gradation of existence, and the intensification of the soul's motion, has effectively illustrated the issue of how humans relate to God, from which the subtleties of prayer acceptance can be derived.

Review of studies in this field shows that research on prayer has mostly adopted a Qur'anic and narrational approach, with less attention paid to scientific and philosophical inquiry. The philosophical approaches in this area have mainly been metaphysical, focusing on the status of prayer in the system of causality. The difference in the present study is that it specifically addresses the metaphysics of prayer acceptance in the philosophy of Sadra, investigating the metaphysical foundations of prayer to answer one of the most recurrent questions in this field: "How is the metaphysical acceptance of prayer realized in the reality of existence?"—and to reduce corresponding ambiguities.

Methodologically, this research is descriptive-analytical, and its validity method is "interpretive validity." To evaluate validity, besides selecting main and sub-themes from primary sources and conceptual frameworks, the opinions of several specialists in the field were also considered.

Discussion

The philosophical foundations related to prayer in Mulla Sadra's philosophy include the principality of existence (*asalat al-wujud*), gradation of existence (*tashkik al-wujud*), substantial motion (*harakat jawhari*), and intensive substantial motion of the soul. The principality of existence is the foundational principle and the main basis of Sadra's philosophy that influences all his discussions. Examining prayer acceptance from Sadra's perspective is impossible without understanding the principality of existence because the realization and effectiveness of prayer emerge from the essence of real and dynamic existence. The gradation of existence, meaning degrees and intensities in levels of existence, enables understanding the diversity and differences in the realization of prayers. This principle shows that existence has various levels, and each prayer is realized based on the existential rank of the supplicant and existential conditions. Substantial motion is defined as "the gradual transition of the substance of a thing from whatever potential it has towards actuality"; and the substantial motion of the soul, as a transformation in the essence and substance of human existence, provides the existential ground for change and realization of desires in prayer. Through this, Sadra's philosophy explains how prayer can be connected to the substantial motion and transformation of human existence and the universe and permeate existential processes. Thus, the selection of these philosophical foundations, as the main pillars in Sadra's philosophy for analyzing prayer acceptance, stems from the connection between Sadra's metaphysics and the phenomenon of prayer.

The philosophical foundations of acceptance, using Sadra's premises, have two existential dimensions. The first dimension is anthropological and as follows.

Based on revealed data, prayer acts as an effective factor in the existential system that can provide grounds for transformation and change in human life. Mulla Sadra acknowledges two types of divine decree, each having a specific role in the existential system and differing in existential status but ultimately returning to a single reality, namely divine will and knowledge. The first is intrinsic decree related to the intrinsic knowledge of God, which is eternal and immutable. The second type is actual decree, which operates within the realm of reality and includes interventions and judgments that occur in the sublunary world. The second type of decree is changeable, and when causes, conditions, and reasons are fulfilled, it may be altered; according to data, prayer is part of the cause and even may provide the cause itself for change.

In summary, prayer and every righteous action indicate a kind of existential connection with God, who is the utmost level of existence. A person, according to the degree of attention and will in prayer, approaches God and His lordship status, and his request may be accepted, and his decree or destiny might be altered (Shura/26). Therefore, prayer is simultaneously request and desired. Mulla Sadra considers prayer as one of the systematic laws of the universe. Hence, the prayer of the supplicant and the lamentation and humility of the seeker constitute part of the complete cause of acceptance. Thus, if a person does not articulate his request with knowledge of the infinite divine wisdom and believes God knows his heart's hidden intentions and if He wills, He will resolve the issue or grant the request, he is on the wrong path.

Another point to consider in prayer is the absoluteness of prayer. If prayers are made with qualifiers and conditions, they move away from acceptance because any qualifier or condition is an existential matter; if restrictions and conditions lack the prerequisites for acceptance, they will hinder acceptance. From the above, it has been clearly explained that prayer has a completely existential role in the world of existence and is not merely a theoretical abstraction.

Mulla Sadra considers one of the causes of prayer acceptance to be the soul (nafs) of the human, which is a graded or intensively moving self (nafs mushakkak) and believes that the more intense the existential degree of the self, the stronger the connection with the infinite existence of God will be. This proximity leads to the expansion of human existential scope, and the greater this scope, the governance of existence, control over nature and supernatural matters (by divine permission) is attained. Therefore, if a person spiritually strengthens the soul and detaches it from the body, in addition to maximally managing his body, he can also manage and influence other bodies proportionate to the existential independence from his body. Therefore, the intensification and perfection of the soul and its faculties is one of the most important factors in prayer acceptance. Souls, at the time of prayer and sincere request from God, prepare for connection and unity with higher realms and, by linking, can influence or interfere in material phenomena according to their supplications. The level and quality of connection of each soul deeply depend on its existential rank and will in the request.

Sadra, while believing in the soul's influence on prayer acceptance, mentions qualities for the soul that implicate the fulfillment of the prayer's subject because all these factors cause the soul's intensification. These include purification of the soul, pure intention, avoidance of Satan and egoism, reliance on God, crying, humility, praying for others, avoiding forbidden food, and a suitable place for prayer.

Mulla Sadra holds that the subject of prayer, or in other words "the request," must be in accordance with the best possible system of the world and beneficial. Therefore, "failure of the prayer to issue from the tongue of capacity, lack of fulfillment of conditions and causes, non-attainment of the time of the prayer's effect, and conflict with something superior in the existential system" prevent prayer acceptance.

One of the laws of the principle of causality is the law of similarity between cause and effect, meaning specific causes are always causes of specific effects. The principality of existence in Sadra's philosophy clarifies that the similarity between cause and effect depends on the essence of the cause and the essence of the effect. Prayer, as one of the entities in the world whose proximate efficient cause is the human, reaches its occurrence only if it is homogeneous to the supplicant's existence. If prayer lacks this existential similarity, it will be subject to the mentioned rules: it either delays until similarity is created, converts to a similar prayer, or belongs to the second life order of humans.

One existential consequence of prayer is the graded reality of its acceptance. Prayer acceptance is a reality with degrees of intensity and weakness, which according to each level, manifests specific effects on the tripartite factors of prayer. Thus, the gradation of existence in human existence, prayer existence, and the existence of the desired object relates to prayer acceptance.

Conclusion

Examining the philosophical foundations of Sadra in anthropology and metaphysics clarifies that the primacy of existence, gradation of existence, substantial motion, and intensification of the soul's motion are among the premises by which the metaphysics of prayer acceptance can be explained in Sadra's philosophy. Prayer acceptance in the human aspect rests on three pillars: human, prayer, and the object of prayer. Sadra's metaphysical necessary condition for acceptance is the homogeneity among these three

parts. Prayer is an existential matter based on human free will whose existential effects, like other acts of worship, influence the direction and acceleration of human substantial motion. One existential consequence of prayer acceptance is its gradation. Accordingly, the premises of prayer acceptance, from every angle, have different degrees of intensity and weakness, and according to each degree, corresponding effects appear. Prayer acceptance sometimes coincides with the realization of the object of prayer as requested in immediate time, sometimes it is realized later; sometimes the object of prayer is altered to another existentially more homogeneous matter with the acceptance pillars, or the acceptance is transferred to the second human life.

Substantial motion relates to two components of acceptance: the praying human and the prayer. The human who prays is on the path of perfection; by this path, according to the existential impact of prayer, he traverses substantial intensification and perfection. Therefore, prayer is one of the causes of human soul perfection on the path of development. Sadra holds that if prayer is aligned with the existential course of the human soul, it will be one of the factors accelerating prayer acceptance in the world of existence.

وجودشناسی استجابات دعا در فلسفه صدرایی

فرانک بهمنی^{۱*}، حکیمه نظری^۲

۱. گروه معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و زبان فارسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران. (fbahmani@mail.yu.ac.ir)

۲. کارشناسی ارشد، گروه کلام، حوزه علمیه تخصصی جامعه النور، شیراز، ایران. (nazarihakimeh95@gmail.com)

چکیده	اطلاعات مقاله
استجابات دعا از دیرباز در فلسفه و الهیات مطرح بوده است و پرسش اصلی آن چگونگی تحقق و امکان برآورده شدن دعا از منظر هستی‌شناسی است. ضرورت انجام این تحقیق از آن روست که فلسفه صدرایی به منزله یکی از جریان‌های فلسفی عمیق و با رویکرد کاملاً وجودشناسانه می‌تواند با نگرشی بدیع و نظام‌یافته به فهم این پدیده معنوی و شرایط تحقق آن کمک کند. روش پژوهش استنتاجی و تحلیلی است و سیر تحقیق، به منظور تبیین رابطه میان هستی انسان، دعا و تحقق خواسته‌ها، بر تحلیل چهار مبنای اصلی فلسفه ملاصدرا، اصالت وجود، تشکیک وجود، حرکت جوهری و حرکت جوهری اشتدادی نفس متمرکز است. یافته‌ها نشان می‌دهد که دعا فرایندی وجودی و متشکک دارد که استجابات آن وابسته به شدت وجودی نفوس، خلوص نیت و سنخیت علت و معلول است. همچنین، حرکت جوهری نفس انسان زمینه‌ساز تغییرات وجودی و نزدیکی به ذات الهی و به تبع آن، استجابات دعاست. در نتیجه، می‌توان گفت دعا به مثابه فرایندی وجودی باید در چهارچوب نظام علّی و مراتب وجودی بررسی شود و استجابات دعا نه صرفاً به اراده الهی، بلکه به تناسب وجودی دعاکننده با خواسته وابسته است. لذا، بر ارتباط تنگاتنگ میان دعا و حرکت تکاملی انسان تأکید می‌شود.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی
	تاریخچه مقاله: دریافت: ۱۴۰۴/۳/۵ بازنگری: ۱۴۰۴/۷/۱۷ پذیرش: ۱۴۰۴/۷/۲۳
	استناد به این مقاله: بهمنی، ف؛ نظری، ح. (۱۴۰۴). «وجودشناسی استجابات دعا در فلسفه صدرایی»، <i>آینه معرفت</i>، ۲۵(۸۵)، ۱۰۹-۱۳۲.
	https://doi.org/10.48308/jipt.2025.239560.1621
	کلیدواژه‌ها: وجودشناسی، استجابات، دعا، فلسفه صدرایی، حرکت جوهری

* رایانامه نویسنده مسئول: fbahmani@mail.yu.ac.ir

شناسه دیجیتال مقاله: <https://doi.org/10.48308/jipt.2025.239560.1621>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

مقدمه

موضوع ارتباط با خداوند مهم‌ترین مسئله تمام ادیان است؛ زیرا دین‌داری و ایمان بدون ارتباط معنا دار با خداوند ناممکن است. دعا، به مثابه یکی از روش‌های ایجاد ارتباط با خداوند، گاهی با نماز گاهی با خواندن متون وارد شده از پیشوایان و در نهایت با نجوایی صمیمانه میان بنده و رب شکل می‌گیرد. اغلب دین‌داران برآن‌اند که پاسخی برای دعای خود دریافت کنند؛ زیرا با دریافت پاسخ می‌فهمند که پروردگارشان به آن‌ها توجه کرده است و همچنان در دایره بندگان محبوب الهی قرار دارند. همین امر موجب شده است انسان در پی یافتن شیوه و سلوکی باشد که او را به اجابت الهی نزدیک و به فهم ارتباط دوسویه نائل کند.

برخی به دلایل مختلف زیستی یا روان‌شناختی و فهم نادرست از حقیقت دعا، در مقام اثبات، دچار این مغالطه شده‌اند که پس از دعا کردن، مطابق زمان درخواست، باید مطلوب محقق شود، درحالی‌که در مقام ثبوت با این واقعیت مواجه می‌شوند که دعای آنان لزوماً مطلوب مورد درخواست را عینیت نبخشید یا در زمان مورد درخواست محقق نشد. بنابراین، برخی ناامید و مأیوس می‌شوند و برخی خود را مغفول از رحمت حق برمی‌شمردند. بررسی‌ها نشان داده بسیاری از افرادی که خودکشی می‌کنند افراد مأیوس و ناامیدی‌اند که امید یاری گرفتن ندارند.

مطابق داده‌های وحیانی، دعا و طلب ارتباط با خداوند فطری است. منشأ آن نیز خداجویی و کمال‌جویی انسان است که ذات و سرشت او با آن عجین است (آیه فطرت). انسانیت و عظمت شخصیتی هر فرد نیز وابسته به سطح ارتباط صادقانه وی با خداوند متعال است. بنابراین، اگر عنصر نیایش و ذکر پروردگار، به دلیل ابهامات و شبهات، روندی فروکاهشی یابد و رابطه انسان با خداوند محدود شود، افزون بر اینکه زندگی و سعادت بشر دچار آسیب‌های پر شمار می‌شود، خوی حیوانی و رفتارهای غیرانسانی وی نیز گسترش یافته، فساد و تباهی زندگی‌اش را در بر می‌گیرد. لذا، فهم واقعیت استجابت و حقیقت سرشتی الهی - انسانی دعا موجب می‌شود، در صورت عدم تحقق ثبوتی دعا، انسان از رحمت الهی ناامید نشود، بلکه به کاستی‌های سهم و وظیفه خود برای استجابت توجه کند.

مبرهن است بررسی دیدگاه ملاصدرا، که به عقل و نقل توأمان توجه دارد و فلسفه خویش را پس از بررسی عالمانه فلسفه‌های دیگر بنا نهاده است، می‌تواند راهگشا باشد. ملاصدرا، با ابتکارات شگرف فلسفی‌اش در وجودشناسی و تبیین تغییر موجودات مادی با حرکت جوهری، تشکیک وجود و حرکت اشتدادی نفس انسان، مسئله چگونگی ارتباط انسان با خداوند را به خوبی ترسیم کرده است که می‌توان ظرایف استجابت دعا را از نهاد آن به دست آورد. از منظر ملاصدرا، حرکت جوهری به معنای تحول و تغییر دائمی در ذات و جوهر موجودات شامل انسان نیز می‌شود. دعا در این نگاه عملی است که در سیر تکاملی انسان اثر دارد و با تحریک حرکت جوهری وجودی به تعالی و تکامل نفس منجر می‌شود. انسان با دعا، به‌ویژه دعای آگاهانه و معرفتی، در مسیر این حرکت جوهری قرار می‌گیرد و به‌سوی قرب الهی و کمال وجودی سوق داده می‌شود؛ زیرا دعا با آگاهی رخ می‌دهد و تکرار اعمال مسبوق به آگاهی موجب پیدایش ملکات در نفس می‌شود (حسینی و نوئی، ۱۴۰۳: ۳۹).

همچنین، مفهوم تشکیک وجود، که بر تفاوت مراتب وجودی موجودات دلالت دارد، در بحث دعا و استجابت آن اهمیت بسیاری پیدا می‌کند. ملاصدرا معتقد است که وجود دارای مراتب مختلفی است و استجابت دعا نیز براساس مرتبه وجودی دعاکننده و میزان نزدیکی او به حقیقت مطلق تعیین می‌شود. در مراتب بالاتر وجودی، دعا درخواستی از ناحیه حقیقت وجودی انسان تلقی می‌شود و استجابت آن نیز به معنای تحقق واقعی است. بنابراین، در فلسفه ملاصدرا، دعا فراتر از درخواست‌های ظاهری و مادی است و، در چهارچوب حرکت جوهری و تشکیک وجود، فرایندی وجودی برای رسیدن به

کمال و قرب الهی تفسیر می‌شود. دیدگاه‌های ملاصدرا هم دارای منتقدانی است، اما بی‌شک بسیاری از صاحب‌نظران معترف‌اند که او، با ابداعات بی‌نظیرش در مباحث وجودشناسی، تعداد پرشماری از مسائل پیچیده فلسفی را حل کرده است (بهمنی و اله‌داشتی، ۱۳۹۶: ۳۱).

بررسی پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه بیانگر آن است که دعا پژوهی اغلب با رویکردی قرآنی و روایی همراه بوده است و کمتر به دعا پژوهی علمی و فلسفی توجه شده است. رویکرد اغلب پژوهش‌های فلسفی در این حوزه نیز هستی‌شناسانه بوده و به بررسی جایگاه دعا در نظام علیت پرداخته شده است، از جمله در مقاله «تأثیر مبانی هستی‌شناسی صدرا در تبیین مسئله دعا» (دولت‌آبادی و همکاران، ۱۳۹۷) که جایگاه دعا در حرکت جوهری، تشکیک وجود و وحدت شخصی وجود بررسی شده است و در نهایت دعا بخشی از نظام علی برشمرده شده است و نویسندگان این مقاله درصدد دعا شناسی‌اند و به این دلیل ارکان دعا را برمی‌شمرند و ارتباط آن‌ها را بیان می‌کنند؛ در پایان‌نامه «جایگاه فلسفی دعا از دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا» (توازیانی و همکاران، ۱۳۸۸) که با رهیافتی فلسفی - عقلانی بر مسئله دعا ابهامات موجود در این بحث، که عمدتاً مربوط به نحوه تأثیرگذاری آن در نظام هستی است، مذاقه و بررسی شده است و در مقاله «تبیین مسئله فلسفی دعای مستجاب براساس مدل استجابت انکشافی» (فخارنوغانی و راستین طرقي، ۱۴۰۲) که سازگاری فلسفی دعای مستجاب با صفات الهی تبیین شده است. لکن، مسئله پژوهش حاضر استجابت دعاست و پژوهشگر تلاش کرده برای مخاطبان روشن سازد که با توجه به هستی‌شناسی صدرایی باید به چه مؤلفه‌هایی برای اجابت دعا توجه کرد؛ چراکه معتقد است، با واکاوی فلسفه صدرایی، می‌توان راهی وجودشناسانه برای استجابت دعا یافت. پژوهش‌های دیگری که می‌توان در این حوزه نام برد عبارت‌اند از مقالات «رابطه استجابت دعا و معجزه با نظام علیت از نظر شارحان حکمت متعالیه» (رأفتی و ابراهیمی، ۱۳۹۳)؛ «تحلیل وجودشناختی کیفیت تأثیر دعا در هستی با رویکرد تطبیقی بر نظریات امام خمینی^(ع)» (رجبی، ۱۴۰۰)؛ «توسل و طلب شفاعت در نگاه قرآن و حکمت متعالیه» (علوی تبار و پاکزاد، ۱۴۰۱)؛ «تحلیل فلسفی رابطه قضا و قدر با مسئله استجابت دعا از نظر ملاصدرا» (دولت‌آبادی و خادمی، ۱۳۹۷)؛ «طرحی در سرفصل‌های دانش دعا» (انجم‌شعاع، ۱۳۹۷)؛ «آسیب‌شناسی معرفت‌شناختی دعا در فرهنگ شیعه» (پاشایی و همکاران، ۱۴۰۱)؛ «گونه‌شناسی دعا در قرآن کریم و پنج تفسیر فارسی از قرن چهارم تا ششم» (دهقانی‌پور، ۱۴۰۱).

تفاوت پژوهش حاضر با پژوهش‌های قبلی این است که پژوهش حاضر با هدف پرداختن به وجودشناسی استجابت دعا در فلسفه صدرایی به واکاوی مبانی وجودشناسی دعا پرداخته است تا با استفاده از دیدگاه‌های ملاصدرا یکی از پرسامدترین سؤالات این حوزه را که عبارت است از «استجابت وجودی دعا در واقعیت هستی چگونه است؟» پاسخ دهد و از شبهات متناظر آن بکاهد.

روش پژوهش توصیفی - تحلیلی است. لذا، با مراجعه به مراکز تحقیقاتی و استفاده از کتب، مقالات، مکتوبات و نرم‌افزارهای قرآنی، کلامی، روایی و صدرایی نور، مضامین مرتبط جمع‌آوری و با توجه به متغیر استدلال و با استفاده از استدلال قیاسی و استقرایی به تحلیل مبانی صدرا در استجابت پرداخته شده است. روش اعتبارسنجی آن نیز «روایی تفسیری» است. نتایج پژوهش با دیدگاه‌های صاحب‌نظران مقایسه و پس از تأیید نهایی اعمال شد. برای سنجش روایی پژوهش، علاوه بر اینکه مضمون‌های فراگیر اصلی و فرعی از منابع اصلی و چهارچوب مفهومی انتخاب شد، دیدگاه‌های تعدادی از متخصصان این حوزه نیز در این خصوص لحاظ شده است.

مبانی مرتبط به دعا در فلسفه ملاصدرا

مبانی طرح شده در این بخش عبارت‌اند از اصالت وجود، تشکیک وجود، حرکت جوهری و حرکت جوهری اشتدادی نفس. اصالت وجود بنیاد فلسفی و اصلی‌ترین مبنای فلسفه صدر است که در تمام مباحث او اثرگذار است. بررسی استجابات دعا از منظر صدرا بدون درک اصالت وجود ممکن نیست؛ زیرا تحقق دعا و اثرگذاری آن از بستر وجود اصیل و متحرک پدید می‌آید. تشکیک وجود، که به معنای شدت و ضعف در مراتب و درجات وجود است، امکان فهم تنوع و تفاوت در تحقق دعاها را فراهم می‌آورد. این اصل نشان می‌دهد که وجود دارای مراتب مختلفی است که هر دعا براساس مرتبه وجودی دعاکننده و شرایط وجودی قابل تحقق است. حرکت جوهری نفس، به مثابه تحول در ذات و جوهر وجود انسان، زمینه وجودی تغییر و تحقق خواسته‌ها را در دعا فراهم کرده است. از این طریق، فلسفه صدرا توضیح می‌دهد که چگونه دعا می‌تواند با حرکت و تغییر جوهری وجود انسانی و جهان هستی مرتبط باشد و در فرایندهای هستی نفوذ کند. پس انتخاب این مبانی فلسفی به مثابه ارکان اصلی فلسفه صدرایی در تحلیل استجابات دعا، به دلیل پیوند میان هستی‌شناسی صدرایی و پدیده دعا است.

اصالت وجود

اصالت وجود یعنی واقعیات خارجی موجودند و موجودیت از واقعیات خارجی قابل انفکاک نیست. به عبارت دیگر، مفهوم وجود بر هر واقعیت خارجی به حمل هو هو قابل حمل است و هر واقعیت مصداق وجود است «ان لمفهوم الوجود المعقول الذی من اجلی البدیهیات الاولیه مصداقا فی الخارج و حقیقه و ذاتاً فی الاعیان» (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۳۴۰/۱). واقعیاتی که خارج را پر کرده‌اند وجودات‌اند و ماهیات اموری اعتباری‌اند. وقتی می‌گوییم انسان موجود است، به این معناست که دارای وجود است، یعنی صادق بر واقعیتی است، نه اینکه ماهیتی جدا از وجود واقعیت خارجی باشد. چیزی که ملأ خارج را پر کرده است وجود است، نه ماهیت و ماهیت فقط به اعتبار اینکه دارای وجود است بر واقعیت خارجی صادق است.

تشکیک وجود

ملاصدرا اصالت وجودی است، بدین معنا که هستی حاق وجود است و آنچه موجود است فقط وجود است. ماهیت امری اعتباری و تصویری است، تصویر وجود در ذهن است.^۱ تفاوت میان موجودات به دلیل شدت و ضعف وجود در موجودات است. به عبارت دیگر، مفهوم وجود، واحد و حقیقت وجود در عین وحدت تشکیکی است (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۳۴۰/۱؛ الشیرازی، ۱۳۷۵: ۱۳۴ و ۱۳۸ و ۷ و ۱۳). مشکک بدین معناست که موجودات بر حسب شدت و ضعف وجودی‌شان در مراتب مختلفی قرار دارند (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۱۵۸/۷)؛ بالاترین مرتبه وجود ذات اقدس الهی است که بسیط‌الوجود است و پایین‌ترین مرتبه وجود هیولای اولی است (وطن‌دوست و رضوی، ۱۴۰۲: ۱۰). تمایز و تکثر در حقایق خارجی گاهی تفاضلی^۲ و گاهی عرضی است.

موجودات در نظام صدرایی در سه دسته قرار می‌گیرند (عبودیت، ۱۳۹۱: ۱۵۹/۱-۱۶۱):

۱- موجوداتی که با یکدیگر رابطه علی - معلولی دارند. سلسله مراتب میان این موجودات طولی است. هر کدام یا معلول قبلی یا علت بعدی و معلول قبلی است. این سلسله، از یک سو، به واجب‌الذات که کامل‌تر از آن نیست و، از سوی دیگر، به هیولای اولی که ناقص‌ترین و قوه محض است منتهی می‌شود؛ چون علیت فاعلی مستلزم تفاضل است و تفاضل مستلزم تشکیک «المعلول لا یمكن أن یساوی علته فی رتبه الوجود و آلا لم یکن احدهما بالعلیه اولی من الآخر» (الشیرازی،

۱۹۸۱؛ ۱۴۹/۷؛ الشیرازی، ۱۳۸۵: ۳۳۵ و ۳۳۶). چنین موجوداتی مشمول تشکیک تفاضلی‌اند، یعنی هر موجود در مقایسه با موجود قبلی ناقص و ضعیف و در مقایسه با موجود بعدی کامل و شدید است.

۲- موجوداتی که رابطه علی و معلولی فاعلی میان آن‌ها برقرار نیست، اما متفاضل‌اند، مانند سیاهی کلاغ و سیاهی زغال. مصادیق این دسته از موجودات افراد متفاضل انواع کیفیات و کمیات‌اند. موجودات این گروه نیز مشمول تشکیک تفاضلی‌اند.

۳- گروه سوم موجوداتی‌اند که رابطه علی - معلولی میان آن‌ها برقرار نیست و افراد نوع نیز متفاضل نیستند، مانند افراد نوع انسان یا مولکول‌های متعدد قدری گچ. چنین موجوداتی مشمول تشکیک عرضی‌اند.^۳

نتیجه این است که حقایق وجودی و واقعیات خارجی مشکک‌اند، اما ماهیات و مفاهیم ساحت ذهن مشکک نیستند، «إن التفاوت بالأشد والأضعف - أي التفاوت بالتشكيك -، إن لم يكن في طبيعة الوجود، فيحتاج إلى مميز فصلي أو عرضي، و إن كان في نفس طبيعة الوجود، فما به الاتفاق عين ما به الامتياز، فلا يحتاج إلى مميز آخر و هذا من خواص حقيقة الوجود» (الشیرازی، بی‌تاب: ۱۰۷۲/۲). بنابراین، تمایزات میان ماهیات و مفاهیم ذهنی متأثر از تمایز تشکیکی وجودات خارجی است، اگرچه خودشان مشکک نیستند (الشیرازی، بی‌تاب: ۵۰/۱؛ ۱۹۸۱: ۱۸۶/۶ و ۲۶۷ و ۲۷۲ و ۲۷۳ و ۳۰۱ و ۳۳۴ و ۳۳۵).

حرکت جوهری

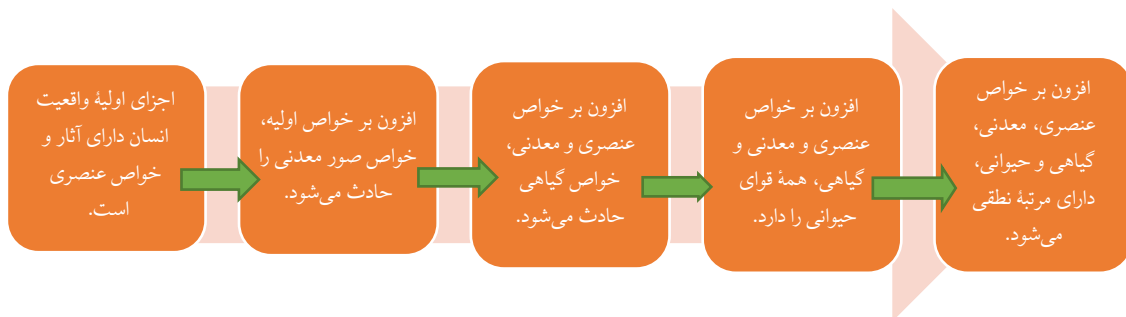
ملاصدرا حرکت از منظر پیشینیان را تغییر داد. آنان حرکت را محدود به مقولات عرضی می‌دانستند؛ زیرا معتقد بودند در حرکت به امری ثابت نیاز است که در حین حرکت همواره موجود باشد و این در جوهر تحقق نمی‌یافت. اما ملاصدرا بیان کرد اولاً، علاوه بر حرکت در عرض، در جواهر نیز حرکت وجود دارد و ثانیاً این تغییر در جواهر از نوع کون و فساد و آنی نیست، بلکه ضرورتاً تدریجی است. بنابراین، می‌توان آن را نوعی حرکت دانست. ملاصدرا، بر همین اساس، حرکت جوهری را تعریف و بدین‌صورت تعمیم داد «خروج تدریجی شیء، جوهر باشد یا عرض، از هر چیزی که نسبت به آن بالقوه است به سوی فعلیت نوعی حرکت است»، «فحقيقه الحركة هو الحدوث التدريجي أو الحصول والخروج من القوة إلى الفعل يسيراً يسيراً أو بالتدريج أولاً دفعة» (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۲۲/۳). بنابراین، از منظر صدرای شیرازی ذات و جوهر همه موجودات متحرک و متغیر است و عالم با تمام اجزایش در حال تحول است (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۲۹۸/۷). پس، همه جواهر عالم طبیعت و اعراض وابسته به آن‌ها، حتی در اوقاتی که ثابت به نظر می‌رسند، درحقیقت در حال حرکت‌اند (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۶۲/۳). این حرکت موجب تغییر و عوض شدن موجودات طبیعی می‌شود و پیوسته و دائمی است. ملاصدرا تغییرات را به ذات موجود نسبت می‌دهد و از حرکت جوهری و ذاتی یاد می‌کند؛ چراکه از منظر وی گوهر و نهاد موجود مادی ذاتاً همراه و متحد با حرکت است و دگرگونی یکی از ابعاد جدایی‌ناپذیر هویت اشیای مادی است (الشیرازی، ۱۳۷۸: ۳۰۲؛ سروش، ۱۳۷۸: ۲۰). بنابراین، جوهر جسمانی وجودی تدریجی و گذرا و متغیر است و، چون متغیر است، نیازمند علت تام برای تغییر است. در قسمت‌های دیگر روشن می‌شود که آیا دعا می‌تواند جزئی از علت تامه تغییر باشد؟

حرکت جوهری اشتدادی نفس

ملاصدرا نفس انسان را نیز یکی از جواهر هستی و مشمول حرکت جوهری می‌داند. بنابراین، نفس متغیر و درنتیجه دارای حرکت است. ملاصدرا اجزای ممتد جوهر را فرضی برمی‌شمرد؛ اجزایی که پیوسته و متصل به یکدیگرند و یکی پس از

دیگری حادث می‌شوند. البته، حدوث هر یک مشروط به زوال قبلی است و همواره جزء حادث، متناسب با جهت حرکت خویش، کامل‌تر از جزء زایل است. برای مثال، شخصی که در جهت انسانیت حرکت می‌کند جزء حادث دارای درجه وجودی بالاتری در انسانیت از جزء زایل است و شخصی که در جهت حیوانیت حرکت می‌کند جزء حادث وی دارای درجه وجودی بالاتری در حیوانیت از جزء زایل است. روشن است که جهت حرکت وجودی انسان و تغییرات جوهری وی کاملاً به اختیار و انتخاب‌های او وابسته است، به‌طوری که اگر زمینه فراهم باشد و انسان کوشش لازم را با اختیار خویش به عمل آورد، با زوال این مرحله، مراحل دیگری حادث می‌شوند، از جمله مرتبه ادراک عقلی (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۳۳۰/۸؛ ۱۹۸۱: ۴۳۳/۳ و ۴۳۴ و ۱۹۸/۵ و ۲۶۵/۷ و ۲۶۶ و ۱۱/۸ و ۱۲ و ۱۴۷ و ۱۴۸، ۲۲۳، ۲۴۵، ۳۹۵ و ۲/۹ و ۳، ۱۲، ۱۶، ۵۰، ۵۱، ۸۵، ۹۶ و ۹۷، ۱۵۹، ۱۹۰ و ۱۹۱، ۱۹۴ و ۱۹۵ و ۲۲۸ و ۲۲۹، ۲۳۲، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۹ و ۲۴۱؛ ۱۳۶۳: ۳۰۳ و ۳۰۴ و ۳۰۵؛ ۱۳۷۵: ۲۹۹ و ۳۰۰).

تغییرات جوهری انسان را می‌توان به ترتیب زیر نمایش داد:

نکته قابل تأمل در حرکت اشتدادی نفس این است که، بعد از طی مراتب عنصری و اتمام مرتبه حیوانی، جهت حرکت اشتدادی نفس توسط انتخاب‌ها و در نتیجه اعمال انسان تعیین می‌شود. عمل انسان نیز، در این منظومه، فراتر از حرکات بدنی اوست؛ مقاصد، نیت و گفتار او نیز مشمول اعمال و در حرکت اشتدادی وی مؤثرند.

تحلیل مبانی فلسفی استجابات با استفاده از مبانی صدرایی

ملاصدرا قائل به اصالت وجود است و معتقد است هر آنچه می‌بینیم یا نمی‌بینیم و هست وجود است. بنابراین، کشف واقعیت با وجودشناسی و بهره‌مندی از واقعیت و با فهم چگونگی روابط میان موجودات ممکن است. واکاوی مسئله استجابات دعا نیز از این حوزه خارج نیست؛ چراکه انسان در جایگاه طالب، دعا به مثابه حقیقتی که موجب ارتباط میان انسان و خداوند می‌شود، امری وجودی و خواسته نیز وجودی از وجودات هستی است که سه ضلع مثلث استجابات را تشکیل می‌دهند.

مبانی انسان‌شناسانه

دعا

حقیقت دعا پرستش و عبادت است. شاید بتوان گفت دعا عالی‌ترین جلوه عبادت است؛ زیرا در روایات دعا به «افضل عبادات» (ورّام ابن ابی فراس، ۱۴۱۰: ۲۳۷/۲)، «عبادت کبری» (طبرسی، ۱۴۰۸: ۵۲۹/۸) و «مغز پرستش» (دیلمی، ۱۳۷۷: ۱۴۸/۱) تعبیر شده‌است. بر مبنای داده‌های وحیانی، دعا به مثابه عامل مؤثر در نظام هستی قادر است زمینه

دگرگونی و تغییر را در زندگی انسان فراهم آورد، «افْرَعُوا إِلَى اللَّهِ فِي حَوَائِجِكُمْ وَ الْجَبُّوا إِلَيْهِ فِي مُلِمَاتِكُمْ وَ تَضَرَّعُوا إِلَيْهِ وَ ادْعُوهُ فَإِنَّ الدُّعَاءَ مَخُّ الْعِبَادَةِ» (حلی، ۱۳۷۵: ۴۱). میزان این تغییر و دگرگونی مطابق روایات می‌تواند بسیار شدید باشد که قضای الهی را نیز تحت تأثیر قرار دهد، «لَدُعَاءٍ يَرُدُّ الْقَضَاءَ بَعْدَ مَا أُبْرِمَ إِبْرَامًا» (سبحانی تبریزی، ۱۴۲۶: ۱۳۱/۱). به همین دلیل نیز به دعا کردن بسیار سفارش شده است (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۷۰/۲).

همچنین، امام صادق می‌فرماید: «کلید هر رحمت و کامیابی است برای هر حاجت، و بدانچه نزد خدا عزوجل است نتوان رسید، جز به دعا و راستش این است که هیچ دری را فراوان نکوبند، جز اینکه زمینه فراهم شود تا به روی کوبنده‌اش بازگردد» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۹۵/۲۳). روایت دیگری از امام موسی کاظم^(ع) است که فرمودند: «بر شما باد بر دعا! همانا دعا و درخواست از خدا بلای ثبت‌شده‌ای را که تنها امضایش باقی مانده رد می‌کند (کلینی، ۱۳۶۹: ۴۷۰/۲). اگر خداوند خوانده شود و از او درخواست شود، بلا از انسان دور می‌شود. توضیح بیشتر اینکه دو نوع قضا وجود دارد:

۱- قضای قطعی و ضروری که نه قابل تغییر است نه قابل دگرگونی، زیرا اراده الهی بر رویداد آن تعلق گرفته است. مانند: محدودیت عمر انسان در این جهان «جبرئیل به پیغمبر عرض کرد که هرچه زندگی بکنی بالاخره سرانجام مرگ است» (سید مرتضی، ۱۴۱۰: ۸۷۴) و «اذا جاء اجلهم فلا يستأخرون ساعة ولا يستقدمون» (یونس/۴۲) یا ورود مشرکان و کافران به جهنم «وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا كَذَلِكَ نَجْزِي كُلَّ كَفُورٍ» (فاطر/۳۶).

این نوع قضا تغییرناپذیر است و دعا یا هر نوع عامل تغییردهنده نمی‌توانند در آن دگرگونی ایجاد کنند به پیغمبر می‌گوید: «اگر برای این‌ها استغفار کنی یا طلب آمرزش نکنی، برای این‌ها مساوی است. حتی اگر هفتاد بار برایشان طلب آمرزش کنی، هیچ فایده‌ای ندارد. این‌ها آمرزیده نمی‌شوند، چون به خداوند و رسولش کفر ورزیدند» (توبه/۸۰). لذا، یکی از شرایط استجابت دعا این است که به امر محالی یا چیزی که برخلاف سنت و مشیت قطعی خداوند است تعلق نگیرد.

۲- قضای قابل تغییر که با تغییر شرایط در هستی امکان تغییر آن وجود دارد. امام صادق^(ع) فرمودند، «... چون گرفتاری بنی اسرائیل به طول انجامید، چهل صبح رو به درگاه الهی آورده به گریه و زاری پرداختند. خدا هم به موسی (و برادرش) هارون وحی فرستاد که (با امداد غیبی) آن‌ها را از شر فرعون نجات دهد و صدو هفتاد سال از چهارصد سال گرفتاری آن‌ها را کم کرد» و سپس فرمودند: «همچنین، شما اگر مثل بنی اسرائیل در درگاه خداوند به گریه و زاری بپردازید، خداوند فرج ما را نزدیک خواهد کرد. اما اگر چنین نباشید، این سختی به پایان مدتش خواهد رسید» (بحرانی، ۱۴۱۵: ۱۲۵/۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۳۱/۵۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۳۱/۱۰). همچنین، امام صادق^(ع) تأثیر دعا در تغییر سرنوشت را با مبنا بیان می‌کنند و می‌فرمایند: «یکی از اموری که قضای الهی را دگرگون می‌سازد دعا است؛ زیرا خداوند به دعا چنین قدرتی داده است که تغییردهنده تقدیر و قضا است» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۲۱/۴).

ملاصدرا نیز دو نوع قضا را مراتب قضا معرفی می‌کند که هر کدام جایگاه خاصی در نظام هستی دارند و از نظر مقام وجودی با هم تفاوت دارند، ولی در نهایت به یک حقیقت واحد یعنی اراده و علم الهی بازمی‌گردند. اول، قضای ذاتی؛ این قضا به علم ذاتی خداوند مربوط است که ازلی و قدیم است و امکان تغییرپذیری ندارد. ملاصدرا قضا را به این معنا علم لازمی می‌داند که عین عنایت الهی است و به ترتیب وجود کلی موجودات تدوین شده است (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۲۹۲/۶). دوم، قضای فعلی است. این نوع قضا داخل در عالم واقع است و شامل تصرفات و احکامی است که در عالم مادون اتفاق می‌افتد. قضا به معنای قاعده و حکمی است که به تحقق اشیا و امور در زمان و مکان معین منجر می‌شود (الشیرازی،

۱۹۸۱: ۲۹۳/۶.

این اسناد حاکی از آن است که تغییر قضا امر محال نیست و، در صورتی که اسباب، شرایط و علل فراهم شود، قضا تغییر می‌یابد و، مطابق داده‌های مبتنی بر وحی، دعا جزئی از علت و چه بسا خود علت را فراهم می‌آورد تا معلول محقق شود. خلاصه سخن این است که دعا و هر نوع توسل جزء علل و اسباب وجود حوادث است و، مانند علل دیگر، در پیدایش معلول اثر خاصی دارد و می‌توان مانند اسباب دیگر آن را فراهم کرد.

دعا موجب تکامل و تقرب به خداوند متعال می‌شود. تکامل و تقرب نیز از عوامل استجاب است. پس دعا با استجاب عجین است و به نوعی می‌توان گفت به لحاظ وجودی دو امر جدا از هم نیستند. به عبارت دیگر، دعا و هر نوع عمل صالح حاکی از نوعی ارتباط وجودی با خداوندند که اشد مراتب وجود است؛ شدت بی‌منتی‌هایی که نمی‌توان آن را تصور کرد. شخص به میزان توجه و اراده‌ای که در دعا دارد به خداوند متعال و مقام ربوبی او نزدیک می‌شود، درخواست او پذیرفته می‌شود و ممکن است قضا یا تقدیرش دگرگون شود. قرآن مجید به این نکته در آیه زیر اشاره می‌کند و می‌فرماید فقط دعا و درخواست کسانی مستجاب می‌شود که افرادی با ایمان و دارای عمل نیک باشند. «و یشتجیب الذین آمنوا و عملوا الصالحات و یزیدهم من فضله» (شوری/۲۶). ایمان و عمل صالح است که به شخص دعاکننده شایستگی خاصی می‌بخشد، دعای او مستجاب می‌شود و مستحق تغییر سرنوشت می‌شود.

بر این اساس، دعا توأمان طلب و مطلوب است (مطهری، بی‌تا: ۷۸۱/۲۳ و ۷۸۲)، و اگر در منابع دینی بر اهمیت دعا و نیایش تأکید شده است، به دلیل گره‌گشایی از زندگی نیست، بلکه بیشتر به آن دلیل است که بندگی را تحقق می‌بخشد. ملاصدرا قائل به این است که دعا یکی از قوانین نظام‌مند عالم است. از این رو، دعای دعاکننده و زاری و فروتنی طالب از جمله اسباب تحقق دعاست. «طلب و دعا هم چیزی است که قلم قضای الهی بدان رفته و لوح پیشین بر آن نقش پذیر شده است، از آن حیث که آن دو از علت‌ها و شرایط حصول مطلوب مقضی‌مقدردند. بنابراین، دعاها و ذکرها جدول و نه‌ری از نه‌ری‌های دریاها، قضا و آبراهه‌ای از آبراهه‌های نه‌ری‌های قدرند» (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۲۱۷/۶-۲۱۸ و ۴۰۳/۷-۴۰۴). همان‌طور که نظام جهان نظامی مبتنی بر روابط علی است و در صدر آن مسبب‌الاسبابی قرار دارد که تمام وسایط و معادلات منتهی به او می‌شود، دعا نیز در نظام جهان از جمله اسباب است. به همین دلیل است که می‌گوید: «دعا و طلب از خدا و الحاح و تضرع از زمره اسباب برآوردن حاجت و حصول مراد و مطلوب به اذن خدا و ملکوتش است» (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۲۰۶-۲۰۷/۶ و ۴۰۲). امام صادق (ع) نیز فرموده‌اند: «الدُّعَاءُ يَرُدُّ الْقَضَاءَ بَعْدَ مَا أُبْرِمَ إِبْرَامًا» (طبرسی، ۱۳۷۰: ۳۸۸/۱). خداوند متعال می‌فرماید: «أَدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» (غافر/۶۰). بنابراین، دعا کردن بخشی از علت تامه استجاب است. بدین ترتیب، اگر انسان با علم به دانش بی‌منتی‌های الهی خواسته خویش را طرح نکند و فکر کند خداوند متعال مکنونات قلبی را می‌داند و، اگر بخواهد، مشکل را رفع می‌کند یا عطا می‌کند، طریق اشتباهی را در پیش گرفته است و وجود دعا و دعاکننده از جمله علل و عوامل استجاب دعاست (الشیرازی، ۱۳۰۲: ۲۰).

علامه طباطبایی استجاب دعا را منوط به خلوص در دعا می‌داند و معتقد است، اگر انسان در هنگام دعا از همه قطع امید کرده باشد، دعا شکل می‌گیرد و مستجاب هم می‌شود: «داعی خداوند را به راستی بخواند، نه اینکه در دعا رو به خدا کند و دل به اسباب ظاهری داشته باشد؛ و این وقتی صورت می‌گیرد که امید داعی از همه اسباب ظاهری قطع شده باشد، یعنی بداند که دیگر هیچ‌کس و هیچ‌چیز نمی‌تواند گره از کارش بگشاید. آن وقت است که دست و دلش با هم متوجه خدا می‌شود» (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۵۴۵/۱۵، نمل/۶۲).

نکته دیگری که در دعا باید به آن توجه کرد اطلاق دعاست. اگر دعاها با قیدوشرط خواسته شوند، از اجابت دور می‌شوند. واقعیت این مطلب مبرهن است. مطابق دیدگاه اصالت وجودی ملاصدرا، هرگونه قیدوشرط امری وجودی است. اگر قیودات و شروط شرایط استجاب را نداشته باشند، مانع استجاب دعا می‌شوند، چه این قیدوشرط خواستن اجابت از مجرای خاص یا ناظر به فرد خاص باشد یا هر نوع قیدوشرط دیگری باشد: «بی‌قیدوشرط بودن اجابت دعا مستلزم بی‌قیدوشرط بودن دعاست. پس، تمام دعاهایی که خدا برای اجابت آن خوانده می‌شود مستجاب است» (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۴۴/۲ و ۴۵، بقره/۱۸۶). در جایی دیگر نیز، استجاب دعا را منوط به صداقت می‌داند و اضافه می‌کند: «اگر دعا صادق بود، یعنی خوانده‌شده فقط خدا بود، در چنین صورتی، خدا اجابتش می‌کند و گرفتاری‌اش را که او را مضطر کرده برطرف می‌سازد» (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۵۴۵/۱۵، نمل/۶۲).

از آنچه گذشت به‌خوبی تبیین شد که دعا جایگاهی کاملاً وجودی در عالم هستی دارد و امر انتزاعی صرف نیست. انسان

ملاصدرا انسان را موجودی مشکک با حرکت جوهری اشتدادی در نفس تعریف می‌کند و معتقد است یکی از عوامل استجاب دعا نفس انسان است. نفس مشدد در حرکت جوهری قوی است و دعایش به اجابت نزدیک‌تر است. اساساً نفس هرچه شدیدتر باشد، یعنی دارای شدت وجودی بیشتری است. بنابراین، رابطه قوی‌تری با خداوند تعالی، که وجود بی‌نهایت است، خواهد داشت. نزدیکی به وجود بی‌نهایت، که در تمام صفات از جمله قدرت و مالکیت نیز بی‌نهایت است، موجب توسعه گستره وجودی انسان می‌شود. بنابراین، انسان به اندازه سعه وجودش صفات الهی را در مرتبه انسانی به دست می‌آورد و به اندازه همین سعه ولایت هستی، تصرف در طبیعت و ماوراءطبیعت را (به اذن الهی) به دست می‌آورد. با توجه به اینکه دعا خواسته نفس است، توسعه وجودی نفس با توضیح داده‌شده او را به خواسته‌اش می‌رساند. به عبارت دیگر، نفس، به دلیل تجرد از بدن، منطبق در بدن و ماده نیست، قائم‌بالذات است. رابطه نفس و بدن رابطه تدبیری است (ابن‌سینا، ۱۳۷۵: ۴۱۴/۳؛ حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۶: ۱۰۹). لکن، دوام این رابطه موجب تعلق و وابستگی معنوی میان نفس و بدن می‌شود،^۴ به‌طوری که اگر انسان با تقویت وجودی نفس از تعلق آن به بدن بکاهد، می‌تواند علاوه بر تدبیر حداکثری بدن خویش، به نسبت استقلال وجودی از بدنش، به تدبیر و تأثیر در سایر بدن‌ها نیز بپردازد (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۶: ۱۰۹).

حالات نفس در جسم تأثیرگذار است. غم انسان موجب تحول بدن می‌شود و با نگاه می‌توان متوجه تألم افراد شد. اگر غم و اندوه نفس طولانی شود، بدن به‌مرور ضعیف و بیمار می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۷۵: ۴۱۴/۳؛ فخر رازی، ۱۹۶۶: ۴۲۵/۲). درمقابل، شادی و نشاط موجب تعادل مزاج و سلامت انسان می‌شود. و هم نیز در مزاج تأثیر می‌گذارد. اگر انسان در و هم تصویری مکروه و زشت داشته باشد یا تصویری خوب و نیکو، بدن متناسب با آن تحول خواهد داشت. برای نمونه، اگر انسان بر بلندی قرار بگیرد و توهم افتادن کند، این توهم تعادل جسمانی او را تحت‌تأثیر قرار داده موجب سقوط وی می‌شود (فخر رازی، ۱۹۶۶: ۴۲۵/۲).

نفس قوی قادر است چنین تأثیری در اجسام دیگر نیز داشته باشد. چنان‌که درخصوص چشم‌زخم گفته شده و در قرآن کریم آمده است: «وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَ يَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ» (قلم/۵۱). هنگامی که گروهی از کفار می‌خواستند با چشم‌زخم به پیامبر آسیب بزنند، خداوند متعال با وحی وی را مطلع کرد و مانع از به مقصود رسیدن آن‌ها شد. شاید بتوان از آیه این‌گونه برداشت کرد که تقویت وجودی نفس همیشه در جهت تقرب به

خداوند نیست. تلاشی که امثال مرتاض‌ها انجام می‌دهند و با تضعیف تعلقات دنیوی به تقویت نفس می‌پردازند آن‌ها را قادر می‌سازد متناسب با توان نفسانی در اجسام دیگر تصرف کنند. لکن، این تصرفات ممکن است با اهداف سوء انجام شود. بنابراین، این قدرت در نفوس خبیث هم ممکن است وجود داشته باشد (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۵: ۱۹۳). معجزات انبیا و کرامات اولیای الهی همانند شفای کور مادرزاد یا جان گرفتن پرده گلی توسط حضرت عیسی یا مواردی چون شفای بیماران نمونه‌های از این واقعیت‌اند (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۶: ۱۰۸ و ۱۰۱). ابن‌سینا معتقد است نزول باران یا آمدن بلاهای آسمانی همچون صاعقه یا زلزله نیز در برخی مواضع متأثر از نفوس آدمیان است (ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۱۲۰). صدرالمآلهین تأکید کرده است، اگر «نفس به تدبیر قوای طبیعی‌اش مشغول نبود و از قوای مذکور منفعل نمی‌گشت، هرآینه قادر بود اجرام بزرگ زیادی را بیافریند تا چه رسد به تحریک آن‌ها و تصرف و تدبیر در آن‌ها و هنگامی این تأثیر بر اجرام و افلاک زیاد می‌شود که با طبایع و نفوس و عقول ارتباط بیشتری داشته باشد» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۶: ۱۱۱ و ۱۰۹).

ابن‌عربی معتقد است قوه متخیله نیرویی است که انسان با آن در خیال خود موجوداتی را خلق می‌کند و اگر این نیرو قوی شود، مانند تقویت عارفان، فرد می‌تواند در خارج از محل خیال خود نیز به خلق بپردازد (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۶: ۱۰۱) یا افعالی انجام دهد که در ظاهر ناممکن است، مانند آنچه آصف بن برخیا در یک چشم بر هم زدن انجام داد (خوارزمی، ۱۳۶۸: ۱ و ۵۶۵/۲). علاوه بر این، به کمال رسیدن این قوه باعث می‌شود که انسان بتواند به ملکوت عالم اشباح متصل شود، اشباح مثالی را ببیند و از امور غیبی جزئی مطلع شود (آشتیانی، ۱۳۷۵: ۸۸۴). اساساً تمرکز انسان بر این نیروها و تکامل نفس سبب دست یافتن به اطلاع از غیب می‌شود (الشیرازی، ۱۳۷۷: ۱۷۵). بدین دلیل، تکامل اشتدادی نفس انسان و قوای آن یکی از مهم‌ترین عوامل استجاب دعاست. تقویت و شدت وجودی نفس، نفس را وارد مرتبه تکاملی والاتری می‌کند و بهره‌مندی او نیز افزایش می‌یابد (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۱۲۱/۹). شدت وجودی نفس در حکمت متعالیه از دو جنبه بررسی شده است؛ اول از جنبه مرتبه وجودی نفس و دوم از حیث درجه ادراکی نفس. شدت وجودی نفس و قوای آن درک و مدرکات انسان را افزایش می‌دهد. مرتبه ادراکی بالاتر نیز زمینه‌ساز ارتقای مرتبه وجودی انسان است.

ملاصدرا علم را امری وجودی و ذومراتب می‌داند که رابطه‌ای دوسویه با درجات وجودی عالم دارد. ازاین‌رو، ملاصدرا مراتب مدرکات نفس را بر مبنای مراتب هستی و منطبق با آن شرح می‌دهد. وی هستی ممکنات را در سه مرتبه یا سه عالم وجودی طولی تبیین می‌کند. پایین‌ترین مرتبه وجودی را عالم طبیعت و عالی‌ترین مرتبه وجودی (ممکنات) را عالم مجردات یا عقول برمی‌شمرد. عالم مثال یا عالم نفس نیز عالم واسطه‌ای میان دو عالم مذکور است. نفس انسان قادر است صورت‌های موجود در هریک از عوالم فوق را ادراک کند. البته، چگونگی ادراک انسان به مرتبه ادراکی وی وابسته است. بنابراین، نفس انسان از نظر مدرکات خود دارای سه مرتبه حسی، خیالی و عقلی است (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۱۹۴/۹). نفس در اولین مرتبه انسان طبیعی، در دومین مرتبه انسان نفسانی و در مرتبه سوم انسان عقلانی نامیده شده است. شایان ذکر است که هریک از این عوالم نیز دارای مراتب تشکیکی‌اند (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۹/۹).

ازاین‌رو، نفوس انسان‌ها از نظر ملاصدرا از سنخ ملکوت و واجد مقام وحدت جمعیه است. پس، نفس در مرتبه ذات عاقل، متخیل، حساس و محرک است و برای هریک کمالی وجود دارد که نفس با حرکت جوهری قادر است آن را به دست آورد. البته، ملاصدرا بیان داشته کمتر انسانی واجد کلیه قوای سه‌گانه است و، اگر انسانی به مقام جامعیت برسد، انسان

کامل است و خلیفه‌الله خواهد شد و، به‌خاطر واجد بودن این مرتبه از وجود، قادر به انجام اموری است که در توان انسان‌های مراتب پایین نیست. برای مثال، دعا‌های چنین انسانی، هنگامی که با اراده‌ آنان صادر شود، قطعاً اجابت می‌شود یا، به عبارت دیگر، نفس این افراد قادر است در اجسام تصرف کند و دعایشان را محقق سازد. در نتیجه، وقتی نفس انسان در عقل، خیال و حس قوی شد، مانند نفوس فلکی، می‌تواند در هیولای عناصر تأثیر بگذارد (الشیرازی، ۱۳۸۵: ب: ۷۵۶/۲). بر این اساس، در رویکرد صدرایی، نفس انسان عامل مهمی در استجاب دعا است. نفس هر اندازه این قوای سه‌گانه را در مرتبه ذات تقویت کند، به استجاب کامل دعا نزدیک‌تر می‌شود. نفوس، هنگام دعا و درخواست جدی از خداوند، آمادگی ارتباط و اتحاد با عوالم بالاتر را می‌یابند و، با ارتباط گرفتن می‌توانند مطابق آنچه دعا می‌کنند و خواستار آن‌اند در پدیده‌های مادی تأثیر بگذارند یا دخل و تصرف کنند (طباطبایی، بی‌تا-ب: ۲۱/۶-۴۱). سطح و کیفیت ارتباط هر نفسی عمیقاً به سطح وجودی وی و اراده او در درخواست وابسته است (طباطبایی، بی‌تا-ب: ۵۵/۶).

حرکت جوهری اشتدادی نفس این امکان را برای انسان فراهم می‌سازد و، در صورت اراده و اقدام انسان، تغییرات لازم را برای اتحاد با عالم مثال و عوالم بالاتر ایجاد می‌کند. میزان تأثیر نفس در عالم ماده به اشتداد وجودی نفس برمی‌گردد؛ چراکه نفس امری مشکک است و در هر مرتبه واجد آثار و خواص همان مرتبه است. بنابراین، بسیار محتمل است انسان دعا کند و مستجاب نشود و پس از مدتی با ارتقای وجودی دعا کند و مستجاب شود و عکس آن نیز صادق است. با توجه به آنچه گذشت راهبرد عملی استجاب در سطح انسانی^۵ این است که انسان علایق طبیعی و تعلقات عالم هیولی را در خود تضعیف کند و بدین‌وسیله موفق به نفوذ در انوار ملکوت شود. بقا، تجرد و تحقق چنین وجودی در بالاترین مرتبه خود (انسان کامل) مقید به قیودات اجسام مادی نیست، زامنند و مکانمند نیز نیست. لذا، درحالی که تعلق به بدن دارند و مجرد تام نیستند، قادرند در هر مکان و زمانی ظاهر شوند یا مسافت‌های دور را در زمان کم طی کنند (آشتیانی، ۱۳۷۶: ۳۵۹).

از سوی دیگر، نزول فیض و رحمت الهی نیز منوط به لیاقت و شایستگی انسان است و هر فردی به میزان تقرب به ساحت الهی شایستگی لطف و رحمت پیدا می‌کند. امام خمینی^(ع) درباره «استجاب دعا به زبان استعداد» و علت آن می‌گوید: «سؤال اگر به زبان استعداد شد، دست رد به سینه سائل نمی‌خورد و دعایش پذیرفته و مستجاب خواهد شد، زیرا فاعل و کسی که خواسته را انجام می‌دهد تمام و فوق تمام است و فیض آن حضرت کامل و فوق تمام است و، اگر فیض ظهور ندارد و افاضه نمی‌شود، از ناحیه نقصان استعداد است» (خمینی، ۱۳۷۱: ۴۲-۴۳).

پس، یکی دیگر از شرایط وجودی استجاب دعا این است که انسان استعداد پذیرش متعلق دعا را داشته باشد. امام در ادامه بیان وجودی مستعد شدن انسان برای استجاب دعا را به لسان اخلاقی چنین ادامه می‌دهد: «پس دعاکننده را سزاوار چنین است که تا می‌تواند باطن خود را منزّه کند و آن را از آلودگی‌ها و ملکات پست تهی سازد تا دعایش از مرحله گفتار به مقام حال و از مقام حال به لسان استعداد رسد و از ظاهر به باطن سرایت کند تا دعایش مستجاب و به مقصدی نائل شود. پس، کوشش کن تا مگر باطن دعا کند و باطن طالب باشد تا درهای ملکوت بر قلبت گشوده شود و اسرار جبروت بر سرت و ضمیرت منکشف شود و کشتی عقلت در دریا‌های خیر و برکات به حرکت درآمده و به ساحل‌های نجات برسد و تو را از گرداب‌های هلاکت نجات بخشد و با دو بال (علم و عمل) از این سرای تاریک و خانه هلاکت و بدبختی به عالم انوار پرواز نماید» (خمینی، ۱۳۷۱: ۴۲-۴۳).

صدرالمتألهین ضمن اعتقاد به تأثیرگذاری نفس انسان در استجاب دعا، در رساله قضا و قدر، از ویژگی‌هایی برای نفس

نام برده است که به دلالت التزامی در حصول متعلق دعا تأثیرگذار است؛ زیرا تمام این موارد موجب حرکت اشتدادی نفس می‌شود و آن را تسریع می‌کند. این عوامل عبارت‌اند از (۱) پیراستگی نفس و اتکا به خداوند (الشیرازی، بی‌تا-الف: ۲۱۳)؛ (۲) گریه، خضوع و فروتنی. ملاصدرا نسبت دعاها را به انسان و گریه‌های او را به حصول «اهداف» در «اعیان» مانند نسبت «اندیشیدن و فکر کردن» به حصول نتایج در اذهان می‌داند (الشیرازی، ۱۳۸۵: ب: ۹۹۸/۴)؛ (۳) دعا کردن برای دیگران (الشیرازی، بی‌تا-الف: ۲۱۳)؛ (۴) ایمان، داشتن نیت خالص و طینت پاک. ملاصدرا در توضیح این ویژگی آورده است: «شرط قبول شدن دعا این است که با نیت خالص و طینت پاک ... به جای دل بستن به تعلقات عالم خاکی با عالم بالا در ارتباط باشد و از آنچه قوای جزئی در نظر او مطرح می‌سازد و از راه حواس ظاهری به درک آن نائل می‌شود دوری جوید تا حقیقت بسیط را به مرکب و علت را به معلول و عالی را به سافل و شریف را پست ترجیح دهد و همه موفقیت‌ها و مبدأ نیل به آمال و آرزوها و رفع مشکلات و سختی‌ها و راه‌حل معضلات خود را از جانب خدا بدارد» (الشیرازی، بی‌تا-الف: ۲۱۳)؛ (۵) دوری جستن از شیطان، ظلم، کجروی، منیت و زور، زیرا نزدیکی به شیطان و اتصاف و ارتکاب هریک از این اعمال سبب است برای شنیده نشدن کلام انسان. شنیده نشدن نیز مساوق نگفتن است، درحالی‌که فرد منتظر استجابت دعای خویش است، خواسته‌هایش بی‌جواب می‌ماند، زیرا صدایش به ساکنان عالم بالا نرسیده و نزد ملکوتیان شناخته نشده است» (الشیرازی، بی‌تا-الف: ۲۱۴)؛ (۶) پرهیز از غذای شبهه‌ناک و لقمه‌های حرام (الشیرازی، بی‌تا-الف: ۲۱۵)؛ و (۷) مکان مناسب برای دعا (الشیرازی، بی‌تا-الف: ۲۲۰). به‌طور کلی، از دیدگاه ملاصدرا، عبادت خالصانه و به دور از ریا دارای مرتبه وجودی بالاتری است و به استجابت نزدیک‌تر است.

خواسته

دو ضلع مثلث وجودی استجابت در سوئه انسانی تبیین شد. آخرین ضلع متعلق دعاست که باید جایگاه وجودی آن در استجابت معلوم شود. ملاصدرا معتقد است متعلق دعا یا، به عبارت دیگر، «خواسته» باید موافق نظام احسن عالم و سودمند باشد (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۴۰۵/۶-۴۰۴). مرحوم میرداماد، استاد ملاصدرا، نیز به عوامل عدم استجابت دعا می‌پردازد و جایگاه مهم متعلق دعا را متذکر می‌شود «عدم صدور دعا از لسان استعداد، عدم اجتماع شرایط و عدم استتمام اسباب، فرانسیدن زمان ظهور اثر دعا و مخالف بودن دعا با چیزی که اوفق در نظام وجود است» (داماد الحسینی، ۱۳۵۷: ۴۵۹-۴۶۰). از نظر میرداماد، گاهی عوض کردن دعا و متعلق آن به چیزی دیگر برای انسان بهتر است. بنابراین، خداوند آنچه را انسان در قالب دعا خواسته است به چیزی نافع‌تر و صالح‌تر در همین دنیا عوض می‌کند، شخص به آنچه برایش بهتر است می‌رسد و در ادامه می‌فرماید: «و گاهی نیز اصلح برای داعی آن است که خداوند، به جای متاع دنیوی درخواست‌شده، عوض برتر از آن در جهان آخرت به او می‌دهد» (داماد الحسینی، ۱۳۵۷: ۴۵۹-۴۶۰). درنتیجه، اگر انسان به‌درستی مصالح و مفاسد خود را بشناسد و مخالف مصالح و موافق مفاسد را نخواهد، به استجابت نزدیک‌تر است.

حکیم جلوه، ضمن بیان «عبادت بودن دعا» و مطلوب بودن آن در نزد خداوند، به دلیل آنکه انسان در دعا با اظهار خشوع، تذلل و نیاز رسم بندگی را به جا می‌آورد و به فقر وجودی خود پی می‌برد، می‌گوید: «اجابت متعلق دعا، اگر مصلحت باشد و مصلحت در تعجیل آن باشد، تعجیل داده می‌شود و، اگر مصلحت در تأخیرش باشد، تا آن زمان به تأخیر می‌افتد و فایده چنین دعایی با حصول اجابت زیادت اجر در مقابل صبر است و، اگر در هیچ زمانی مصلحت نداشته باشد، در اجابت مفسده‌ای است که خداوند به آن علم دارد، نه غیر او. در اینجا، در مقابل دعا، استحقاق ثواب پیدا می‌کند یا بدی‌ای از وی دفع می‌شود» (داماد الحسینی، ۱۳۵۷: ۷۸-۸۰).

در تفاسیر ذیل آیه «أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ...» آمده است که حالت «اضطرار» زمانی است که خواسته انسان حقیقی است، گزاف و بیهوده نیست، نداشتن خواسته حقیقی به انسان احساس بیچارگی و درماندگی می‌دهد. در آن حالت، خواسته و دعای انسان دارای واقعیت و حقیقتی است که، اگر مضطر نباشد و احساس واقعی فقدان مطلوب را نداشته باشد، واجد نخواهد بود (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۵۴۵/۱۵، ذیل آیه ۶۲ نمل).

مبانی هستی‌شناسانه

سنخیت علت و معلول

یکی از قوانین اصل علیت قانون سنخیت علت و معلول است. به این معنا که علل معین همواره علت معلولات معین‌اند؛ از هر علتی هر معلولی صادر نمی‌شود و هر معلولی به هر علتی قابل‌استناد نیست (طباطبایی، بی‌تا-ب: ۴۹۵/۳). اصل سنخیت موجب قانونمندی در نظام علیت می‌شود؛ تناسب علت و معلول (الشیرازی، ۱۹۸۱: ۴۱۸/۱) از سویی موجب رشد فزاینده علوم به‌ویژه علوم تجربی می‌شود و از سویی ضابطه‌مندی در سلوک معنوی را برای انسان‌ها معنادار می‌کند. اصالت وجود صدرایی روشن می‌سازد که سنخیت میان علت و معلول وابسته به ذات علت و ذات معلول است؛ ذات معلول وابسته به علت است و ذات علت منشأ صدور معلول است (مطهری، ۱۳۷۸: ۱۳۱/۱). سنخیت میان علت و معلول به معنای عینیت علت و معلول نیست، بلکه مراد این است که نباید علت و معلول به‌لحاظ وجودی متباین با یکدیگر باشند (مطهری: بی‌تا، ۲۳۹/۲). همچنین، ویژگی دیگر علت ایجادی این است که واجد مراتب وجودی معلول باشد؛ زیرا «معطی شیء نباید فاقد شیء باشد» (ابراهیمی دینانی، ۱۳۸۰: ۱۶۸/۲). دعا نیز به‌منزله یکی از موجودات عالم، که علت ایجادی قریب آن انسان است، در صورتی در مقام ثبوت به ظهور می‌رسد که با دعاکننده هم‌سنخ باشد یا دعاکننده آن سنخیت را در خود ایجاد کند. دعا، اگر با وجود ایجادی سنخیت نداشته باشد، مشمول قواعد برشمرده می‌شود یا به تعویق می‌افتد تا سنخیت ایجاد شود یا تبدیل به داعایی هم‌سنخ می‌شود یا به مرتبه دوم حیات انسان تعلق می‌گیرد.

تشکیک وجود

یکی از پیامدهای وجودی دعا تشکیکی بودن استجابات آن است. استجاب دعا واقعیتی با مراتب شدت و ضعف است که، به‌اقتضای هر مرتبه، آثار خاص آن مرتبه بر عوامل سه‌گانه دعا حمل می‌شود. بدین ترتیب، تشکیک وجود از جهات زیر با استجاب دعا مرتبط است:

الف) وجود انسانی: وجود انسان دعاکننده دارای مراتب تشکیکی است، به‌اقتضای هر مرتبه وجودی، انسان آثار خاص وجودی آن مرتبه را به دست می‌آورد. لذا، استجاب دعا هرکسی تابع این است که از لحاظ اشتداد وجودی در چه جایگاهی قرار دارد؛ وجوداتی که شدیدترند، مانند وجود انسان کامل، قدرت تأثیرگذاری بالایی دارند. بنابراین، استجاب نزدیک‌تر می‌شود. به همین دلیل، دعای انسان عارف دارای آثاری است که فراتر از آثار دعای انسان عامی است. سطح آثار به دلیل تفاوت افراد در مرتبه وجود است.

ب) دعا: چون دعا امری وجودی است و وجود مشکک است، پس دعا نیز امری تشکیکی است. مرتبه وجودی دعا از دو جهت قابل‌بررسی است. اول، هم‌سنخ بودن دعا با انسان دعاکننده و، دوم، شدت وجودی دعا. همان‌گونه که گذشت، داعایی که با تضرع، اضطراب، صمیمانه و مکرر خواسته شود شدت وجودی بیشتری خواهد داشت و به استجاب نزدیک‌تر است.

ج) متعلق دعا: متعلق دعا نیز امری وجودی است. مرتبه وجودی خواسته انسان و متعلق دعای او نیز، در صورتی که با مرتبه وجودی انسان و داعایش سنخیت داشته باشد، قرابت بیشتری با استجاب دارد.

نتیجه‌گیری

واکاوی مبانی فلسفی ملاصدرا در انسان‌شناسی و هستی‌شناسی روشن کرد اصالت وجود، تشکیک وجود، حرکت جوهری و حرکت اشتدادی نفس از جمله مبانی‌ای هستند که می‌توانند وجودشناسی استجاب دعا را در فلسفه صدرایی تبیین کنند. استجاب دعا در سویه انسانی بر سه ضلع انسان، دعا و متعلق دعا استوار است. شرط لازم هستی‌شناسانه صدرا برای استجاب نیز سنخیت میان این سه ضلع است.

دعا امری وجودی و مبتنی بر اختیار انسان است که آثار وجودی آن مانند سایر عبادات در تعیین جهت و تسریع حرکت جوهری انسان مؤثر است. یکی از پیامدهای وجودی بودن استجاب دعا تشکیکی بودن آن است. بر این اساس، مبانی استجاب دعا از هر جهت دارای مراتب شدید و ضعیف و، به اقتضای هریک از مراتب، آثار خاص همان مرتبه ظهور و بروز می‌یابد. استجاب دعا گاهی با تحقق متعلق دعا، همان‌گونه که طلب شده است، در زمان عاجل همراه است و گاهی در زمانی دور محقق می‌شود و گاهی متعلق دعا با امر دیگری که به لحاظ وجودی سنخیت بیشتری با اضلاع استجاب دارد تغییر می‌یابد یا استجاب به حیات دوم انسان منتقل می‌شود.

حرکت جوهری با دو مؤلفه استجاب مرتبط است: انسان دعاکننده و دعا. انسانی که دعا می‌کند در سلوک کمال قرار می‌گیرد و، در پرتو این سلوک، به میزان تأثیر وجودی دعا، حرکت اشتدادی و استکمالی وجودی خویش را طی می‌کند. بنابراین، دعا از اسباب تکامل نفس انسانی در مسیر کمال است. صدرا معتقد است، اگر دعا با سیر وجودی نفس انسان هم‌جهت باشد، یکی از عوامل تسریع استجاب دعا در عالم هستی خواهد بود.

خلاصه اینکه هریک از مؤلفه‌های زیر در حرکت جوهری موجب تشدید وجودی یکی از اضلاع استجاب دعا می‌شود. بنابراین، در تحقق متعلق دعا مؤثرند:

۱. اصلاح نفس؛
۲. دعا کردن با آداب خاص آن؛
۳. اصرار در دعا کردن و بیان آن؛
۴. موافق بودن متعلق دعا با نظام عالم؛
۵. سنخیت میان انسان دعاکننده، دعا و متعلق دعا.

سپاسگزاری

بخشی از پژوهش حاضر مستخرج از پایان‌نامه خانم حکیمه نظری با راهنمایی خانم دکتر فرانک بهمنی است. در روند تحقیق مزبور از سازمان یا نهاد یا شخصی کمک مالی دریافت نشده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. در این خصوص، دیدگاه‌های دیگری نیز وجود دارد، از جمله اینکه ماهیات مرزهای وجودات‌اند (رک: لاهیجی، ۱۳۸۶: ۱۳۰).
۲. کمال و نقص یا شدت و ضعف یا بیشی و کمی و امثال آن‌ها راه انحای «تفاضل» یا انحای «تشکیک» گویند.
۳. تشکیک عرضی بدین معناست که مابه‌الاشتراک و مابه‌الامتياز امور متکثر یک حقیقت‌اند و تفاضلی میان آن‌ها نیست (الشیرازی، ۱۳۷۸: ۱۸).
۴. منظور از معنوی در این موضوع غیرمادی است.
۵. چون عوامل دیگری هم در استجاب دخیل‌اند.

منابع

قرآن کریم

- آشتیانی، سید جلال‌الدین (۱۳۷۵). شرح مقدمه قیصری بر فصوص/الحکم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- آشتیانی، سید جلال‌الدین (۱۳۷۶). رسائل حکیم سبزواری. تهران: اسوه.
- ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۸۰). قواعد کلی فلسفی در فلسفه اسلامی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ابن‌سینا، حسین بن علی (۱۳۶۳). مبدأ و معاد. به اهتمام عبدالله نورانی. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مکیل.
- ابن‌سینا، حسین بن علی (۱۳۷۵). شرح اشارات و تنبیهات. شرح خواجه نصیرالدین طوسی. قم: نشرالبلاغه.
- انجم‌شعاع، علی (۱۳۹۷). طرحی در سرفصل‌های دانش دعا. دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث، ۱(۱)، ۹۸-۱۱۳.
- <http://majaleh-a.ir/ar/Article/37547>
- بحرانی، سید هاشم بن سلیمان (۱۴۱۵ق). البرهان فی تفسیر القرآن. قم: مؤسسه البعثة.
- بهمنی، فرانک و اله‌بادشتی، علی (۱۳۹۶). نقد و بررسی انسان‌شناسی داروین براساس حکمت متعالیه. اندیشه دینی. ۱۷(۳)، ۵۰-۲۹. <https://doi.org/10.22099/jrt.2017.4491>
- پاشایی، وحید، ایزدی، محمدعلی و سجادی‌پور، حسن (۱۴۰۱). آسیب‌شناسی معرفت‌شناختی دعا در فرهنگ شیعه. کلام‌پژوهی، ۲(۲)، ۱-۱۱. <https://doi.org/10.22084/dua.2022.4975>
- تواریانی، زهره، امیرخانی، مهناز و عابدی، رضیه (۱۳۸۸). جایگاه فلسفی دعا از دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا. پایان‌نامه دانشکده الهیات دانشگاه الزهراء.
- حسن‌زاده آملی، حسن (۱۳۷۵). نصوص/الحکم بر فصوص/الحکم. تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- حسن‌زاده آملی، حسن (۱۳۷۶). رساله نورعلی نور در ذکر و نا‌کر و مذکور. قم: انتشارات تشیع.
- حسینی، سیده زینب و نوئی، ابراهیم (۱۴۰۳). تبیین چپستی عمل متناظر با رابطه باور، منش و رفتار (با تکیه بر دیدگاه صدرالمتألهین شیرازی). آینه معرفت، ۷۹(۲۴)، ۳۶-۵۱. <https://doi.org/10.48308/jipt.2024.235410.1518>
- حلی، ابن‌فهد (۱۳۷۵). عدة/لدعی. قم: مکتبه وجدانی.
- خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۱). شرح دعای سحر، ترجمه سید احمد فیری. تهران: انتشارات اطلاعات.
- خوارزمی، تاج‌الدین حسین بن حسن (۱۳۶۸). شرح فصوص/الحکم، به اهتمام نجیب مایل هروی. تهران: انتشارات مولی.
- داماد الحسینی (میرداماد)، محمد بن محمد (۱۳۵۷). قبسات، به اهتمام مهدی محقق. تهران: دانشگاه تهران.
- دولت‌آبادی، مروه، خادمی، عین‌الله و قاسمی طوسی، محمداسماعیل (۱۳۹۷). تأثیر مبانی هستی‌شناسی صدرا در تبیین مسئله دعا. تأملات فلسفی، ۸(۲۱)، ۹۱-۱۱۷. <https://doi.org/10.30470/phm.2019.34352>
- دولت‌آبادی، مروه و خادمی، عین‌الله (۱۳۹۷). تحلیل فلسفی رابطه قضا و قدر با مسئله استجاب دعا از نظر ملاصدرا. پژوهش‌های فلسفی، ۱۲(۲۵)، ۱۱۳-۱۳۵. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2019.8022>
- دهقانی‌پور، حسن (۱۴۰۱). گونه‌شناسی دعا در قرآن کریم و پنج تفسیر فارسی از قرن چهارم تا ششم. کلام‌پژوهی، ۲(۲)، ۴۲-۵۶. <https://doi.org/10.22084/dua.2022.4978>
- دیلمی، حسن بن ابی‌الحسن (۱۳۷۷). ارشاد/القلوب. تهران: اسلامیه.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۹۶۶م). مباحث مشرقیه. تهران: امام مکتب اسدی.
- رأفتی، فاطمه و ابراهیمی، حسن (۱۳۹۳). رابطه استجاب دعا و معجزه با نظام علیت از نظر شارحان حکمت متعالیه.

فلسفه تحلیلی، ۱۱ (۲۵)، ۱۴۱-۱۳۱.

<https://sanad.iau.ir/Journal/pi/Article/822328/FullText>

رجبی، حدیث (۱۴۰۰). تحلیل وجودشناختی کیفیت تأثیر دعا در هستی با رویکرد تطبیقی بر نظریات امام خمینی (ع).
متین، ۲۳ (۹۲)، ۸۹-۶۷. <https://doi.org/10.22034/matin.2022.167862.1351>

سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۲۶ق). *الالهیات علی هدی الکتاب و السنة و العقل*. قم: مرکز العالمی للدراسات الاسلامیه.
سروش، عبدالکریم (۱۳۷۸). *نهاد نآرام جهان*. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.

سید مرتضی، علی بن حسین (۱۴۱۰ق). *الشافی فی الامامة*، تحقیق سید عبدالزهراء خطیب حسینی. تهران: مؤسسه الصادق.

الشیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد (۱۳۰۲ق). *مجموعه الرسائل التسعه: رساله قضا و قدر*. قم: مکتبه المصطفوی.

الشیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد (۱۳۶۳). *المبدأ و المعاد*. تهران: دانشگاه تهران.

الشیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد (۱۳۷۵). *الشواهد الربوبیه*، جواد مصلح. تهران: سروش.

الشیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد (۱۳۷۷). *المظاهر الالهیه فی اسرار العلوم الکمالیه*، تحقیق استاد سید جلال الدین آشتیانی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

الشیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد (۱۳۷۸). *شرح بر زاد المسافر*، سید جلال الدین آشتیانی، (متن رساله). قم: بوستان کتاب.

الشیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد (۱۳۸۵الف). *اسرارالایات*. تهران: حکمت.

الشیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد (۱۳۸۵ب). *شرح اصول الکافی*. تهران: انتشارات بنیاد حکمت اسلامی صدرا.

الشیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد (۱۴۰۳). *تعلیقات صدرالدین محمد شیرازی بر شرح حکمت الاشراق سهروردی*، ترجمه مسعود انصاری. تهران: انتشارات مولی.

الشیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد (۱۹۸۱م). *الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه*. بیروت: دارالاحیا التراث العربی.

الشیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد (بی تا-الف). *الرسائل*. قم: مکتبه المصطفوی.

الشیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد (بی تا-ب). *شرح و تعلیقه صدرالمتالیهین بر الهیات شفا*. تهران: بنیاد حکمت اسلامی.

طباطبایی، ابوالحسن (بی تا-الف). *رساله فی بیان استجابہ الدعاء*. قم: مؤسسه انتشارات امام هادی.

طباطبایی، سید محمدحسین (بی تا-ب). *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، مقدمه و پاورقی مرتضی مطهری. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.

طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. لبنان: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۸). *تفسیر المیزان*، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.

طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰). *مکارم الاخلاق*. قم: الشریف الرضی.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ق). *مجمع البیان*. بیروت: دارالمعرفه.

عبودیت، عبدالرسول (۱۳۹۱). *نظام حکمت صدراپی*. قم: سمت (مؤسسه آموزشی امام خمینی).

علوی تبار، سینا و پاکزاد، الهه (۱۴۰۱). *توسل و طلب شفاعت در نگاه قرآن و حکمت متعالیه*. *اندیشه های فلسفی و کلامی*، ۲ (۱)، ۸۹-۱۱۶.

<https://sanad.iau.ir/Journal/andisheha/Article/1100624/FullText>

- فخارنوغانی، وحیده و راستین طرقي، امير (۱۴۰۲). تبیین مسئله فلسفی دعای مستجاب براساس مدل استجاب انكشافی. *فلسفه دین*، ۲۱ (۲)، ۲۴-۱. <https://doi.org/10.30497/prr.2023.243422.1787>
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *فروع الکافی*، تصحیح علی اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۹). *أصول الکافی*، ترجمه مصطفوی. تهران: علمیه اسلامیة.
- لاهیجی، محمدجعفر بن الصادق (۱۳۸۶). *شرح رساله المشاعر*. قم: بوستان کتاب.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار*. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۸). *عدل الهی*. تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (بی تا). *مجموعه آثار*. بی جا.
- ورّام بن أبی فراس (۱۴۱۰ق). *مجموعه ورّام (تنبيه الخواطر و النواظر)*. قم: مکتبه الفقیه.
- وطن دوست، محمدعلی و رضوی، سیدمحمدرضا (۱۴۰۲). ارزیابی تحلیلی نقدهای فلسفی واردشده بر قاعده الواحد با تأکید بر مبانی حکمت متعالیه. *آینه معرفت*، ۲۳ (۷۶)، ۱-۱۸. <https://doi.org/10.48308/jipt.2023.232701.1452>

References

Qur'an (Al-Qur'ān al-Karīm)

- 'Ubudiyyat, A. (2012). *System of Sadra's Wisdom*. Qom: Samt (Imam Khomeini Educational Institute). [In Persian]
- 'Alavi Tabar, S., & Pakzad, E. (2022). Intercession and Seeking Mediation in the Qur'an and Transcendent Philosophy. *Philosophical and Theological Thoughts*, 2(1), 89-116. <https://sanad.iau.ir/Journal/andisheha/Article/1100624/FullText> [In Persian]
- Al-Shirazi (Mulla Sadra), Sadr al-Din Muhammad (1885). *Collection of Nine Treatises: Treatise on Predestination and Divine Decree*. Qom: Maktabah al-Mustafawi.
- Al-Shirazi (Mulla Sadra), Sadr al-Din Muhammad (1981). *Al-Hikmah al-Mutaliyyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah*. Beirut: Dar al-Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Al-Shirazi (Mulla Sadra), Sadr al-Din Muhammad (1984). *Al-Mabda' wa Al-Ma'ad*. Tehran: University of Tehran.
- Al-Shirazi (Mulla Sadra), Sadr al-Din Muhammad (1996). *Al-Shawahid al-Rububiyyah*, edited by Javad Mosleh, 2nd edition, Tehran: Soroush.
- Al-Shirazi (Mulla Sadra), Sadr al-Din Muhammad (1998). *Al-Mazahir al-Ilahiyyah fi Asrar al-'Ulum al-Kamaliyyah*, edited by Seyyed Jalal al-Din Ashtiyani. Qom: Islamic Propagation Office.
- Al-Shirazi (Mulla Sadra), Sadr al-Din Muhammad (1999). *Commentary on Zad al-Musafir*, Seyyed Jalal al-Din Ashtiyani (text of the treatise). Qom: Bustan-e Ketab.
- Al-Shirazi (Mulla Sadra), Sadr al-Din Muhammad (2006a). *Asrar al-Ayat*. Tehran: Hikmat Publications.
- Al-Shirazi (Mulla Sadra), Sadr al-Din Muhammad (2006b). *Commentary on Usul al-Kafi*. Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation.
- Al-Shirazi (Mulla Sadra), Sadr al-Din Muhammad (2024). *Sadra's Annotations on Suhrawardi's*

- Commentary on Hikmat al-Ishraq*, translated by Masoud Ansari. Tehran: Mowlavi Publications. [In Persian]
- Al-Shirazi (Mulla Sadra), Sadr al-Din Muhammad (n.d.). *Al-Rasa'il*. Qom: Maktabah al-Mustafawi.
- Al-Shirazi (Mulla Sadra), Sadr al-Din Muhammad (n.d.). *Commentary and Annotations of Sadra on Shifa' Theology*. Tehran: Islamic Philosophy Foundation.
- Anjam Sho'a, A. (2018). A Proposal on the Syllabus of the Science of Prayer. *Dānesh-hā va Āmūzeh-hā-ye Qur'ān va Hadith*, 1(1), 98-113. <https://doi.org.url> provided. [In Persian]
- Ashtiyani, S. J. (1996). *Commentary on Qaysari's Introduction to Fusus al-Hikam*. Qom: Islamic Propagation Office. [In Persian]
- Ashtiyani, S. J. (1997). *Treatises of Hakim Sabzevari*. Tehran: Osveh. [In Persian]
- Bahmani, F., & Elh-Badashti, A. (2017). *Critique and Review of Darwinian Anthropology Based on Transcendent Philosophy*. *Andishe-ye Dīnī*, 17(3), 29-50. <https://doi.org.10.22099/jrt.2017.4491> [In Persian]
- Bahrāni, Seyyed Hashem ibn Suleiman (1995). *Al-Burhān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Qom: Al-Ba'thah.
- Damad al-Hosseini (Mirdamad), Mohammad ibn Mohammad (1978). *Qabasat*, edited by Mehdi Mohaqeq. Tehran: University of Tehran.
- Daylami, Hasan ibn Abi al-Hasan (1998). *Irshād al-Qulūb*. Tehran: Eslamiyeh.
- Dehqanipur, H. (2022). Typology of Prayer in the Qur'an and Five Persian Commentaries from the Fourth to Sixth Century AH. *Kalam-Pazhuhi*, 2(2), 42-56. <https://doi.org.10.22084/dua.2022.4978> [In Persian]
- Dowlatabadi, M., Khademi, E., & Ghasemi Toosi, M. E. (2018). The Effect of Sadra's Metaphysics on Explaining the Issue of Prayer. *Philosophical Reflections*, 8(21), 91-117. <https://doi.org.10.30470/phm.2019.34352> [In Persian]
- Dowlatabadi, M., & Khademi, E. (2018). Philosophical Analysis of Predestination and Divine Decree Relation to the Issue of Accepted Prayer in Mulla Sadra's View. *Philosophical Studies*, 12(25), 113-135. <https://doi.org.10.22034/jpiut.2019.8022> [In Persian]
- Ebrahimi Dinani, G. H. (2001). *General Philosophical Principles in Islamic Philosophy* Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Fakhar Nughani, V., & Rasteen Toroqi, A. (2023). Philosophical Explanation of the Accepted Prayer Based on the Revelation Acceptance Model. *Philosophy of Religion*, 21(2), 1-24. <https://doi.org.0.30497/prr.2023.243422.1787> [In Persian]
- Hasanzadeh Amoli, H. (1996). *Nasūs al-Hikam on al-Fusus al-Hikam*. Tehran: Raja Cultural Publishing. [In Persian]
- Hasanzadeh Amoli, H. (1997). *Risāleh Nur 'ala Nur on Dhikr, Dhakir, and Madhkur*. Qom: Tashayyu Publications. [In Persian]
- Hilli, Ibn Fahad (1996). *'Uddat al-Da'i*. Qom: Maktabah Vojdani.
- Hosseini, S. Z., & No'i, E. (2024). Clarifying the Nature of Action Corresponding to Belief, Disposition, and Behavior (Based on Sadra's View). *Ayene-ye Ma'refat*, 79(24), 36-51.

<https://doi.org/10.48308/jipt.2024.235410.1518> [In Persian]

Ibn Sīnā, Hossein ibn Ali (1984). *Al-Mabda' va al-Ma'ad*, edited by Abdullah Nurani. Tehran: McGill University Islamic Studies Institute.

Ibn Sīnā, Hossein ibn Ali (1996). *Commentary on al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt* by Khājeh Nasir ad-Din Tusi. Qom: Nashr al-Balāgha.

Khomeini, S. R. (1992). *Commentary on Sahar Prayer*, translated by Sayyid Ahmad Fehri. Tehran: Ettela'at Publications. [In Persian]

Khwarezmi, Taj al-Din Hossein ibn Hasan (1989). *Commentary on Fusus al-Hikam*, edited by Najib Mayel Haravi. Tehran: Mowlavi Publications.

Kulayni, Mohammad ibn Ya'qub (1987). *Furu' al-Kafi*, corrected by Ali Akbar Ghafari. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

Kulayni, Mohammad ibn Ya'qub (1990). *Usul al-Kafi*, translated by Mostafavi. Tehran: Islamic Seminary. [In Persian]

Lahiji, Mohammad Jafar ibn al-Sadiq (2007). *Commentary on Risalah al-Masha'ir*. Qom: Bostan-e Ketab.

Majlisi, M. B. (1990). *Bihar al-Anwar*. Beirut: Dar al-Ihya' al-Turath al-'Arabi.

Motahhari, M. (1999). *Divine Justice*. Tehran: Sadra Publications. [In Persian]

Motahhari, M. (n.d.). *Collected Works*. n.p. [In Persian]

Pasha'i, V., Izadi, M. A., & Sajadi Pour, H. (2022). Cognitive Epistemology of Prayer in Shiite Culture. *Kalam-Pazhuhi*, 2(2), 1-11. <https://doi.org/10.22084/dua.2022.4975> [In Persian]

Rafti, F., & Ebrahimi, H. (2014). Relation of Accepted Prayer and Miracle with Causality System According to Commentators of Transcendent Wisdom. *Philosophy-ye Tahlili*, 11(25), 131-141. <https://sanad.iau.ir/Journal/pi/Article/822328/FullText> [In Persian]

Rajabi, H. (2021). Metaphysical Analysis of How Prayer Impacts Existence: A Comparative Approach to Imam Khomeini's Theories. *Matin*, 23(92), 67-89. <https://doi.org/10.22034/matin.2022.167862.1351> [In Persian]

Razi, Fakhr al-Din Mohammad ibn 'Omar (1966). *Mabahith Mashriqiyah*. Tehran: Imam Maktab Asadi.

Sayyid Morteza, Ali ibn Hossein (1990). *Al-Shafi fi al-Imamah*, edited by Seyyed 'Abdulzahra Khateeb Hosseini. Tehran: Al-Sadiq Institute.

Soroush, A. (1999). *Unstable Nature of the World*. Tehran: Sirat Cultural Institute. [In Persian]

Subhani Tabrizi, J. (2005). *Theology according to the Guidance of Book, Sunnah, and Reason*. Qom: Al-Alami Center for Islamic Studies. [In Persian]

Tabataba'i, Abu al-Hasan (n.d.). *Treatise on the Explanation of Accepted Prayer*. Qom: Imam Hadi Publications. [In Persian]

Tabataba'i, S. M. H. (1996). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Lebanon: Al-A'jami Institute for Publications.

Tabataba'i, S. M. H. (1999). *Translation of Tafsir al-Mizan*, translated by Sayyed Mohammad Baqer Mousavi Hamadani. Qom: Islamic Publications Office of Society of Seminary Teachers. [In Persian]

- Tabatabai, S. M. H. (n.d.). *Principles of Philosophy and Method of Realism*. Introduction and Footnotes by Morteza Motahhari. Qom: Islamic Publications Office of Seminary Teachers. [In Persian]
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan (1987). *Majma' al-Bayan*. Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Tabarsi, Hasan ibn Fazl (1991). *Makarem al-Akhlaq*. Qom: Al Sharif Al Razi.
- Tavaziani, Z., Amirkhani, M., & Abedi, R. (1997). Philosophical Status of Prayer from Ibn Sina and Mulla Sadra's Perspective. Master's thesis, Faculty of Theology, Alzahra University. [In Persian]
- Vatandoust, M. A., & Razavi, S. M. R. (2023). Analytical Evaluation of Philosophical Critiques on the Principle of the One with Emphasis on the Foundations of Transcendent Wisdom. *Aine-ye Ma'refat*, 23(76), 1-18. <https://doi.org/10.48308/jipt.2023.232701.1452> [In Persian]
- Warram Ibn Abi Faras (1990). *Collected Works of Warram (Tanbih al-Khawatir wa al-Nawazir)*. Qom: Maktabah al-Faqih.